

## „...mentül tisztább és hibátlanb Biblia jőne szemünk eleiben, és forgana kezünkben.”

### A Váradi Biblia rövid története\*

KURTA JÓZSEF TIBOR

lelkipásztor-főkönyvtáros, Protestáns Teológiai Intézet (Kolozsvár)  
toboz@proteo.hu

One of the most interesting Hungarian Bible edition in the 17th century was realized by typographer Ábrahám Szenci Kertész at Várad (Oradea, Romania). He started printing in 1658, and finished it at Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania) in 1661, due to the expansion of Osman Empire. The the later fate of the volumes is also exciting. This paper is dealing with one of the most adventurous Bible edition of the 17th century.

**Keywords:** *Váradi Biblia, church history, cultural history, Bible edition, 17th century, Szenci Kertész Ábrahám, printing*

A reformáció eszméinek meggyökerezése az anyanyelvű istentisztelet és írásmagyarázat elengedhetetlen eszközévé tette a magyar nyelvű Szentírást. A magyar református egyház zsinatai már a kezdetektől kötelezték a lelkipásztorokat, hogy „a Szentírást forgassák kezükben éjjel nappal”, azt is megszabva, hogy „a tudósabbak latin és magyar, a tudatlanabbak magyar Bibliát vegyenek maguknak”. Ehhez viszont Bibliákra volt szükség, latinra is, de főképp magyarra.

**Kulcsszavak:** *Váradi Biblia, egyháztörténet, művelődéstörténet, könyvtörténet, könyves kultúra, Szenci Kertész Ábrahám, nyomdászat*

---

\* Ennek a tanulmánynak két előzménye is van: A *Váradi Biblia története* című 2002-ben Nagyváradon megjelent tanulmány megírására eredetileg a 2002-es reprint kiadás kapcsán kaptam felkérést (Szent Biblia. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVI., Balassi Kiadó, MTA, OSzK, Bp. 2002), de végül nem az került a facsimilébe, hanem a Királyhágómelléki Egyházkerület külön füzetben adta ki. Mivel nem jutott el könyvtárakba, és terjesztése nem terjedt ki a határon túlra, ezért rövidítve és átdolgozva megjelentettem a Református Szemle 2003-as számában is (A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának néhány könyvéről 4. *A Váradi Biblia (1660–1661) rövid története. Református Szemle.* 310–318.). Mostani, harmadik megjelenését a kézben tartott tanulmánykötet szerkesztője kezdeményezte. Részben átdolgozva, és az újabb kutatási eredményeket feldolgozva jelenik meg.

## A Váradai Biblia előzményei

A 16. századi magyar nyelvű részfordítások után 1590-ben megjelent az első teljes magyar nyelvű Szentírás, a Vizsolyi Biblia (Régi magyarországi nyomtatványok [a továbbiakban RMNy] 652. tétel). Előszavából világosan kitűnik a kiadói szándék: „... *nemcsak azt akarja az Isten, hogy az papok olvassák a Szentírást, és az község azoknak szájokból hallja, hanem azt is akarja, hogy az Ó- és Újtestamentum könyvei minden nemzetségnek nyelvén legyenek, és azokat olvassák, hányják-vessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak és asszonyi állatok. Mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar idvözíteni, [...] nemcsak itt hallgassátok, amit mondunk, hanem mikor otthon vagytok is, az Szentírást olvassátok.*” A Vizsolyi Biblia feltételezett 700–800 példánya hamar elfogyott. A fennmaradt kötetek possessorori bejegyzései azt bizonyítják, hogy a költséges, nagyméretű Biblia az esetek többségében nem a fent idézett „*mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak és asszonyi állatok*” kezébe került, hanem elsősorban a tehetősebb egyházközségek és nemesemberek birtokába (Szabó 2002: 9).

Kiadását követően a 17. század első felében hat protestáns és egy katolikus bibliakiadást tartunk számon. Sok ez vagy kevés? A kor körülményeit és technikai lehetőségeit tekintve soknak tűnhet, de az igényekhez mérten kevés volt ez a mennyiség. Így a Szenci Molnár Albert nevével fémjelzett további kiadások is hamar elkelték (RMNy 978, 1036). Szenci fokozatosan csökkentette a Bibliák méretét, ezzel is segítve a használhatóságukat. Igyekezett kijavítani a szöveg hibáit, illetve a szentírási szöveg mellékleteként a zsolttárokat, a katekizmust, és az 1612-es kiadásba ének-függelékett tett, ezzel bővítve a kötetek használhatóságát.

Az Oppenheimban megjelent Szentírás Újszövetsége 1644-ben Lőcsén Brevér Lőrinc nyomdájában újabb kiadást ért tizenhatodrét formátumban (RMNy 2068). Rá egy évre, 1645-ben az Amszterdamban tanuló magyar peregrinusok kérésére Jan Janson saját költségén kiadta az Oppenheimeri Biblia szövege nyomán készült következő teljes Szentírást. Ez üzleti vállalkozásnak is jó volt, tekintettel a keresletre. Janson az előszóban tájékoztatja a kegyes olvasót arról, hogy „... *ez mostan negyedszer nyomtatott Bibliából a Caroli Gáspár és Molnár Albert elől járó beszédi egyen egynéhány énekekkel együtt, melyeket Molnár Albert ez előtt levő kised formátumú Bibliában kibocsátott volt, ki hagyattanak, hogy a könyvnek se temérdeksége, se pedig ára annyival ne nevedekné.*” (RMNy 2091. Intések a kegyes olvasóhoz, 2v) Azonban mivel a nyomdász magyarul nem tudott, a szövegbe számos hiba került a szedés alkalmával, amit a jó szándékú, de tapasztalatlan korrektori munka sem tudott kiszűrni. Ennek dacára a Bibliákat jó áron, 12 forintért árulták, és az 1660-as évek végére teljességgel elfogytak (Molnár é. n.: 104). Az üzlet sikerét

az is bizonyítja, hogy Janson 1646-ban a Biblia mellett külön kiadta az Újszövetséget, majd 1650-ben a kátét és a zsolttároskönyvet is (RMNy 2133, 2304, 2305).

Ebbe a sorba illeszkedik az 1626-ban Bécsben kiadott Káldi György által fordított katolikus Biblia (RMNy 1352). A protestáns Bibliák megjelenését a katolikus egyház részéről ért támadások is sarkallták. Pázmány Péter többször is megjelent *Isteni igazságra vezérlő kalauzának* hetedik könyve a protestáns fordítások hiányosságait veti a fordítók szemére, ill. azt, hogy tetszőlegesen bánnak és visszaélnek a szöveggel (Pázmány 1637: 98. 948.). Az 1626-ban megjelent *A Szentírásról és az anyaszentegyházról* írt munkájában szintén a protestáns bibliakiadások ellen szólalt fel. Sok vád érte a protestánsokat, hogy Pázmány alaposan kidolgozott vitairataira nem válaszoltak megfelelően. Viszont a bibliakiadásokat ért vádakra éppen az újból és újból megjelenő kiadások adták meg a választ, amelyek gyakran a katolikusok között is népszerűek lettek.

Káldi György jezsuita atya fordítása a protestáns kiadások népszerűségének ellensúlyozására készült. Mint a katolikus egyház első teljes magyar nyelvű Szentírása, frissebb nyelvezetű volt, mint a folytonos revideálás mellett is régies szövegű Károli-féle fordítás. Ennek ellenére a katolikusok körében mégis közkedveltek voltak a protestáns bibliakiadások. A liturgikus gyakorlatban is találunk arra példát, hogy a katolikusok protestáns kiadványokat használtak. Illyés István 1693-ban így ír a *Sóltári Énekek* előszavában: *„Azokáért, amely énekeket és zsolttárokot tíz esztendeig való plébánosságomban nem kevés fáradsággal összeszerzettem [...] nyomtatásban kiadom: [...] hogy eziránt az eretnkséggel bőves idegen graduálékat és funebrálisokat is, melyek a katolikus oskolamesterek kezében is, látom forognak és templomainkban helyesleg énekeltetnek [...] kezekből a sinodális konstitúciók szerént amennyire lehet, kivesssem.* (Ferenczi 1997: 15).” A 18. századra is jellemző volt, hogy a katolikus fordítások rovására használták a protestáns Bibliákat. Árva Bethlen Kata önéletírásából tudjuk, hogy férje, a katolikus vallású gr. Haller László a Váradai Bibliát olvasta: *„Minthogy akkor másforma idő volt, az én uram is nem volt akármit vaktában hívő pápista, valamikor odahaza volt, mindennap egy váradai bibliája lévén, azt olvasta szorgalmatosan”* (Tonk 1998: 51–52).

A református bibliafordítások eredményességét viszont nem az egyes esetek példája mutatja valójában, hanem a történelem. A jezsuita ellenpropaganda azért jelentette meg a kiadványai sorában Káldi fordítását, hogy *„a magyarok megvetvén a Károlinak hamisan fordított Bibliáját”,* az általuk egyetlen hivatalos szövegverzióként elfogadott latin Vulgata szerinti *„igaz”* fordítást használják. Hogy ez a fordítás nem érte el a kívánt hatást, leginkább az a tény bizonyítja, hogy a következő kiadására több mint egy évszázadot kellett várni (Nagyszombat, 1732).

## A szellemi háttér, avagy a Biblia Váradja

A 17. században a protestáns egyházak szervezeti kérdései mellett fontos szerep jutott a személyes kegyesség megélésének. A 16. században a humanizmus és reformáció meghirdetett törekvései, a megélenkült oktatási rendszerrel karöltve a szélesebb tömegekhez is igyekeztek eljuttatni az egyházi irodalom termékeit, mindenekelőtt a Bibliát. Vitatott, hogy ezek a törekvések mennyire érték el a céljukat, az azonban biztos, hogy a tankeresztyénségnek bélyegzett 17–18. századi protestáns ortodoxia kiegészítéseképpen jelentkező ébredési mozgalmak hatására az egyházi irodalmi kereslet és kínálat a kezdeti törekvésekhez viszonyítva jobban egymásra talált. A fejedelemség korában a hazai viszonyok között uralkodó református ortodoxia mellett a puritanizmus eszmeisége, ellensúlyozva a sok esetben merev formákat, az ortodoxia vallásgyakorlatát kiegészítette az egyéni kegyességgyakorlás, a Biblia és kegyességi irodalmi művek olvasásával egybekapcsolt magánáhitatosság alkalmával.

1654 táján egy ismeretlen váradi diák gúnyversben állította pellengérré a bihari egyházmegye puritán gondolkodású lelkipásztorait (Fekete 1999; Péntes 2009: 45–59). Ebben az időben az egyházmegye több mint száz anya- és leányegyházhoz számlált, melyek nagy része mára már elpusztult apró falvak és mezővárosok református közösségeit jelentette (Fekete 1999: 210; Lampe 1728: 634–636). A pasquillus az egyházmegye 17 fontosabb egyházközségét említi, amelyek a váradi esperességgel együtt puritán nézetű lelkészt tartottak. 24 lelkipásztor neve bukkan fel, amelyek között több külföldön tanult lelkész, orvosdoktor is van, természetesen nem a legkedvezőbb színekben feltüntetve. Azonban a megemlített 24 név mellett, amelyek közül többet már azonosítani sem lehet, feltételezhetően mások is oszthatták a puritán eszméket a bihari egyházmegyében. Kétségtelen, hogy Bihar ebben az időszakban a puritán (presbiteriánus) eszmék meggyökerezésének legfontosabb partiumi színtere volt. A fent említett gúnyvers is bizonyítja, hogy az 1650-es években Várad központtal a bihari traktus lelkipásztori karának meghatározó része ismerte és hirdette a puritán eszméket. A viták és huzavonák mellett a közfelfogás teret engedett a puritán eszméknek, hiszen az azelőtt újító nézeteikért kárhoztatott lelkészek kerültek a bihari traktus esperesi székébe, így 1653–1655 között Váradi Szikra István, Várad lelkésze töltötte be a traktus esperesi tisztjét, majd őt követve 1655–1660 között Komáromi Szvertán István, 1660–1674 között pedig Kisfalvi Tamás volt az egyházmegye *seniora*. Végül 1668-ban a szatmárnémeti közzsínaton reverzálisra kötelezett, meghurcolt Kovásznai I. Péter lett az erdélyi egyházkerület püspöke, akit puritán hitsorsosai választottak a püspöki székbe (Zoványi 1911: 366). Biharban Gyulai Ferenc váradi várkapitány, Huszton Rhédei Ferenc rokonszenveztek a puritán eszmékkel, ez

utóbbi udvarában tevékenykedett Enyedi Sámuel (1627–1671) orvosdoktori diplomával rendelkező lelkész-tanár (Fekete 1999: 214. 224; Petrőczy 2006).

Ebben a szellemi háttérben még meg kell látnunk a nyomdász, Szenci Kertész Ábrahám nyomdász személyét is, akinek műhelyéből számos puritán szerző által írt könyv került ki (életére és munkájára nézve lásd V. Ecsedy Judit idézett tanulmányait). Kevés fennmaradt írásából lehet következtetni arra, hogy szimpatizált a puritán eszmékkel (Petrőczy 2006: 98–100). Azonban kiadói és nyomdászai működése egy olyan művelt, külföldöt járt igényes, hívő szakember képét mutatja, akinek tevékenységét a haladó eszmék és a gazdasági szempontok egyaránt meghatározták. Ebből a szempontból érdekes lehet id. Bethlen István alább hivatkozott 1644-es végrendeletének az a gondolata, amely szerint *„Medgyesi Pál uramtól úgy értesültem volt, hogy az váradi Typographus az Sz. Bibliát in folio újonnan akarná kinyomtatni.”* Vajon merészség feltenni a kérdést: eleve Szenci „akarta” a Bibliát újra kinyomtatni, vagy csak eszköze volt ennek a szándéknak?

### **Egy újabb bibliakiadás terve**

A Váradi Biblia megjelenésének közvetlen előzményeit legfrissebben Zsengellér József összegezte, különös tekintettel a szövegkorrekció, ill. a héber nyelv ismeretének és használatának váradi helyzetével (Zsengellér 2021). Megállapítja, hogy a bibliakiadás tervezetében a szövegkorrekció nem kapott hangsúlyt. Azonban a fennmaradt adatok alapján azt látjuk, hogy ha érvényre nem is jutott, de állandó téma volt. I. Rákóczi György fejedelem Tolnai István sárospataki lelkészhez 1638. június 30-án intézett levelében a Károli Gáspár-féle Biblia szövegjavítási tervéről olvashatunk: *„Az magyar bibliát kegyelmetek mikorra fogja felosztani s mikorra is elvégezni, tudósítson róla minél hamarébb.”* (Szilágyi 1875, 1385.; Monok 1996. XVIII.) Valószínű, hogy a szöveg „felosztása”, vagy elosztása azt a célt szolgálta volna, hogy egy hozzáértőkből álló munkacsoport emendálja a szöveget. Bod Péter így ír a fejedelem elgondolásáról: *„Megindította ezen dolgot az első Rákóczi György fejedelem, aki mind feleségestől együtt igen Szentírást szerető ember volt. [...] Gondoskodott ez a kegyes fejedelem arról, hogy a zsidó és görög nyelvekhez jól tudó és istenfélő emberek által újabban megvizsgáltassa az egész Bibliát, s ha hol valami hiba volna a fordításban azt meg jobbitatná. Ez iránt 1638-dik esztendőben parancsolatot adott volt is a Tractusok Esperestjeiknek, hogy vizsgálják meg mi módon lehetne ezt az igyekezetet véghez vinni”* (Bod 1748: 151–152). A szöveg felosztásáról, illetve az emendálás eredményéről nem maradt ránk más ismert adat. Valószínű, hogy Tolnai 1642. április 9-én bekövetkezett haláláig nem készült el a hosszadalmas munka. A történet folytatásáról nem ismerünk adatokat, és 1648-ban a fejedelem is elhunyt.

1657. június 17-én Nagybányán tartott partiális zsinat napirendi pontjai között is szerepelt a bibliakiadás, azonban kérdéses, hogy a szövegrevízió terve milyen formában vetődött fel. Minden esetre, kézzel fogható eredményről ez esetben sem tudunk (Zsengellér 2021: 777).

### Az elgondolástól a nyomtatásig

A Váradai Biblia szövegének revideálása és a széljegyzetek még mindig több megválaszolatlan kérdést vetnek fel. Ebben a tanulmányban nem foglalkozom részletesen sem a szövegkorrekció, sem a szentírási szöveghez fűzött magyarázatok kérdésével (Herman M. 2018: 23; Petróczi-Pénzes 2009; Zsengellér 2021: 776–784). Zsengellér József idézett összegzésében arra a következtetésre jut, hogy adatok hiányában egyelőre nem tudjuk nevesíteni, hogy kik végezték el a munkát, az azonban biztos, hogy többen dolgoztak a szövegen. Egyedül id. Köleséri Sámuelről tudjuk biztosan, hogy részt vett az előkészítő munkálatokban (Major 1977: 159–160; MAMŰL VI. 115). Köleséri 1654–1657 között Németalföldön és Angliában tanult, majd 1657 őszétől a váradai főiskola tanára lett. Rektorsága idején kezdődtek a Biblia nyomdai munkálatai, amelynek megelőző szövegjavító munkáiról így ír: *„Örömmel említem a Magyar Biblia körül való forgolódásomat is, amellyben az Eredete szerint való nyelveknek segítsége által egynéhány száz Sz. Írásbeli helyeket restituáltam, az utódszori Editioban, melyről jó lelkiismerettel bizonyosságot tehet a Magyar és Erdélyországi Reformata Ecclesiák hasznára született szerény Thypographus Szenczi Ábrahám Uram Váradon”* (Major 1977: 160; Zsengellér 2021: 780–783). A biztos korrektori munka hiánya a legigényesebben kivitelezett könyv értékét is lerontja, lásd példának Janson 1645-ös amszterdami Bibliáját. A jelesebb nyomdák a kéziratok lektorálását és a korrektúra olvasását magas fizetés ellenében gyakran neves professzorokra bízták. Tudjuk, hogy Kolozsvárott Misztótfalusi Kis Miklósnak ezzel sok baja adódott, azonban Szenci Kertész Ábrahám elejét vette ezeknek a problémáknak.

Az így előkészített szöveg a Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomdában került prés alá. Szenci Ábrahám Németalföldről való hazatérése után 1640 táján kezdte meg működését Váradon (V. Ecsedy 1993: 289–322). A nyomda felállításához hozzájárult id. Bethlen István, aki Szalárdi János krónikája szerint *„a váradai nevezetes oskolához és ecclesiához szinte a luneburgumi hercegségből ugyan Luneburgumból igen szép typographiát nagy költségével hozatott vala”* (Szalárdi 1853: 229). Misztótfalusi Kis Miklós nem annyira szakmai irigységből, mint inkább példaképpen emlegeti Mentségében Szencit, mint aki *„a Bibliát nem a maga költségén nyomtatta, hanem (mint feljebb mondotam) egy néhány Fejedelmeknek Uraknak és Ekklesiáknak contributiojuk által. [...] A mint mondom igen is segítették őtet: mert a Biblia nyomtatására is*



*contribuáltak: elsőben is a Typus szerzésben (amint én hallottam) az Ekklesiák és Urak segítették”* (Misztótfalusi 1902: 63).

Szenci saját készletét is használta a nyomtatáskor, sőt a Biblia nyomtatására való tekintettel új betűket is szerzett. Betűkészlete évtizedek múlva is használatban volt még, maga Misztótfalusi is nyomtatott velük. Az 1690-es évek helyzetéről írva is megemlíti, hogy „*a Szentzi Ábrahám Ur Typusának a materiája jóllehet sokkal jobb volt (amint ezt jól tudják a Legényeim) mint az Ekklesiájé”* (Misztótfalusi 1902: 32). Szenci Kertész Ábrahám jó ízléséről és hozzáértéséről kiadványai tanúskodnak. A református egyház nyomdászaként tehetségét hasznosan tudta kamatoztatni az egyház javára, 190 általa megjelentett könyv közül azonban leghíresebb kiadványa mindenképpen a Váradi Biblia.

A szakirodalom szerint a nyomda alapításának gondolata egybeesett a Biblia kiadásának tervével, és a Biblia újbóli kinyomtatásának gondolatát a nyomda alapításakor már megfogalmazták. Azonban a nyomdát megalapozó Bethlen István végrendeletéből kitűnik, hogy az idős főúr csak 1644-ben halott először a kiadás tervéről, és azt Szencinek tulajdonította.

Mivel a bibliakiadás költségei a kötet méretére, és a munka nehézségére nézve a nyomda anyagi kereteit meghaladták, a kor több jeles főura, valamint néhány név szerint nem említett gyülekezet támogatással járult hozzá a kiadáshoz. Nevüket Szenci a Biblia előszavában sorolja fel: „*Amaz Isten embere, Mózes feljegyezte, és emlékezetben hagyta az Izrael vezéreinek, Fejedelmeinek nevüket, kik a ceremóniás oltár felszentelésére holmi ajándékot adtanak vala, Szám 7. mi is, hogy talán nagy háladatlansággal, vagy káros példaadással ne vádoltassunk, nem illet, (senkinek megsértésére nem igyekeztvén) eltakarnunk azoknak istenes buzgóságukat, kik avval csak ennyire is ez Bibliának világosságra való mostani jövetelit procuralták [gondját viselték], istenes adakozásukkal segítették, kiváltképpen a b[ecses] e[mlékezetű] Nagy Gróf Bethlen István, Rákóci György, Rédei Ferencz, Barcsai Ákos Fejedelmek; Gyulai Ferencz Váradi Kapitány, és némely Ekklezsiák: kiknek mindnyájan boldog emlékezetek örök áldásban cselekedtek minden buzgó nagy rendeknél és a posteritasnál [eljövendőknél] is dicséretes követésbe legyen.”* (Igaz lelki boldogságát az Isten szent könyvéből keresni akaró keresztyén olvasónak 2r).

Bethlen István 1644-ben kelt végrendeletében így hagyatkozott a Bibliával kapcsolatban: „*Medgyesi Pál uramtól úgy értesültem volt, hogy az váradi Typographus az Sz. Bibliát in folio újonnan akarná kinyomtatni, nekem is oly szándékom, hogy ő Sz. Felségétül nekem adandó áldásából [...] adnék segítséget arra az Isten tiszteletére [...] Sz. Igyekezetre, de ha életemben ez nem lehetne, az én hátramaradott napjaimnak kevés száma miatt, avagy egyéb akadályaim miatt [...] hagyjuk az felül megnevezett szent dologra ötszáz ara-*

nyat id est Aureos 500.” A majd elkészülő példányok felől így rendelkezett: „Nem is kívánok azokban a könyvekben hozzám tartozandók számára többet, hanem fiamnak, Rédey Ferenc Úrnak, megint Bethlen Péternek, leányomnak és leányaim után való fiaimnak. Unokáimnak, Horváth János Úrnak, Pápay Istvánnak mindennek egy-egy Bibliát adatni, a többit az egyházi rendek kiváltképpen a fogyatkozott állapotúaknak Isten nevében adják, adjanak ki annyit, amennyi az ötszáz arany után illenék.” (V. Ecsedy 1989: 22). A késői humanista művelődéspolitikai érvényesülése mellett az idős főúr végrendeletében meg kell látnunk az egyháza és népe irányában felelősen gondolkodó értelmiségi arisztokráciát támogató szándékát.

Ugyanez az elv érvényesült a többi főúri támogató esetében is. Arra nézve nincs adatunk, hogy Rhédey Ferenc és Gyulay Ferenc nagyváradi várkapitány milyen összeggel járult hozzá a kiadáshoz. Barcsai Ákosról Szalárdi krónikája jegyzi fel, hogy „több dolgai között, az praelum, nyomtatósajtó alatt félben levő szép öreg magyar biblia nyomtatásának papirosából levő fogyatkozását értvén, csak maga indulatjából azon szentséges munkának elősegítésére ottan valahány száz tallért küldött vala.” (Szalárdi 1853: 610).

Azonban a főúri támogatás mellett jelentős volt a gyülekezetek által nyújtott segítség is. Szenci nem jegyzi fel tételesen a támogató gyülekezetek neveit, csupán elszórt utalásaink vannak az egyházközségek által adott támogatásokról. Így Thornai P. István debreceni lelkész és esperes 1657. június 18-án jegyzi be a nagybányai generális gyűlés jegyzőkönyvébe, hogy a nyíri traktus 86, az ugocsi, vagy szőlősi traktus 54 forintot adott a Biblia kinyomtatására. Ezt az összeget Thornai Csanálosi István pályi-újlaki lelkész jelenlétében adta át Szenci Kertész Ábrahámnak. (Tóth 1894: I. 41; Csernák 1934: 237–238).

## Várad kapitulációja, a félkész Bibliák mentése

II. Rákóczi György sikertelen hadi próbálkozásai, majd 1660. május 22-én bekövetkezett halála után Várad falai alá július 14-én felvonult az ötvenezer fős török sereg. Bár a várost az ezt megelőző évtizedekben többször ostromolták, földrengés pusztította, vára mégis nemcsak Erdély kulcsa, hanem az Egerig előrenyomult török miatt a keleti részek egyetlen védőbástyája is volt. Ebben az időben nyolcszázötven védő biztosította a várat. Mivel diplomáciailag a török a vár ostromával a magyar királlyal kötött békét nem szegte meg, a szövetséges Erdély egyik legfontosabb végvárát nyugodt lélekkel ostrom alá vette. A segítség elmaradása és a többszörös túlerő végül arra kényszerítette a védőket, hogy augusztus 27-én feladják a várat (Bunyitay 1935: 123–125). Szalárdi János káptalan *Síralmas magyar krónikájában* szemtanúként írja le a vár kapitulációját. A török szabad elvonulást engedett, és a vár feladásának feltételei közé sikerült bevenni az iskola eszközeinek, köny-



veinek, a nyomda szerszámainak és a „*végeződésben levő*” Biblia példányainak szabad kivitelét is. A feladás előtti nap fogalmazták meg az Ali basa elé terjesztett feltételeket, amelynek pontjai közé belefoglalták, hogy „*azonképpen a könyvnyomtatásnak gyakorlása megtartassék, ahhoz való minden eszközök is. A nyomtatásban levő bibliai exemplárok és mindennemű könyvek a könyvnyomtatóhoz, vagy máshová akarja szállítani, megengedtetik. Az alatt pedig azon ház zár s pecsét alatt tartatik a vezér parancsolatjából.*” (Herepei 1966: 159).

A török vezér hitlevele szerint „*az iskolához, sz[ent] egyházhoz tartozó minden dolgok, könyvek, minden eszközök (melyeken a typographia s a végeződésben levő bibliai exemplárok, ahhoz tartozó sok tallért érő papiros, harangok, oskolához tartozó jószág, malom, káptalanbeli minden könyvek s levelek értetnek vala, az első punktumok között azok lévén kívánságok között fetétetve) kezekhez adatván szabadosan bírhasanak.*” A várban tartózkodók szabadon elvonulhattak Debrecenbe, a nyomdát és a levéltárat pedig lepecsételték, hogy a fosztogató janicsárok elől megmentseék az elszállításig. Szalárdi így folytatja az eseményeket: „*Azon következő éjszaka a janicsárok a prédálásnak esvén, valahol mi helyek, rekeszek, boltok, pincék volnának, mind felverték s mindent felprédáltak vala, egy azon bolton kívül, melyben a typographia, ahhoz tartozó eszközök és bibliai félnyomtatásban való exemplárok valának, melyet is még tőlük a vezér nagy nehezen maraszthatott és oltalmazhatott vala.*” A törökök ígéretükhöz híven kiadták később a nyomdát, azonban a levéltár további sorsáról nem szólnak a korabeli tudósítások, az minden valószínűség szerint odaveszett. Hasonlóképpen kisebb kár érte Szenci nyomdájának szerszámkészletét is. Egyik legényének, Sárdi Nagy Jánosnak 1667-ben tett vallomása szerint „*csak az egyik prelumnak [présnek] a fája égett Váradon a rejtek pincében.*” (Szalárdi 1853: 572).

## **A Bibliák nyomdai munkálatai**

A nyomtatáshoz 1658-ban fogott neki a *nevezetes typográfia*, és 1661-ben Kolozsváron fejezték be a nyomdai munkálatokat. Köleséri Sámuel 1657 őszén került Váradra, és nem sokkal ezután kezdetett neki a korrektori munkához. A nyomtatási munkák 1658-as évi kezdetére utal a kiadvány osztrák eredetű vízjele is. A Biblia kiadásához használt papírt Ambros Pichmayer készítette Wiener Neustadtban, erről Georg Eilender megállapította, hogy csak 1658-ban kezdték el gyártani. (Einder 1960. 1677-es vízjel). Ettől az évtől kezdve megritkúlnak az egyéb kiadványai a nyomdának, bizonyítva, hogy a nagy terjedelmű és igényes munka elég feladatot adott az alkalmazotknak. Hasonló kiadványok előállításához a kor nyomdai viszonyai között a megfelelő felkészülés mellett is két, sokszor három évre volt szükség.

Nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy Szenci mikor kapta vissza a nyomdát. A váradi menekültekkel együtt őt is Debrecenbe kísérte a török 1660. augusztus 30-án. Azonban ott nem sokat időzött, 1661. február 19-től már megválasztott harangoztató gazdája volt a kolozsvári református egyházközségnek. Az ostrom és a szállítás alatt kárt szenvedett nyomdát rendbe hozva a műhely Kolozsváron újra megkezdhette működését.

Szenci a Biblia kinyomtatásához használt betűket 1652-ben kezdte el használni, és minden bizonnyal a bibliakiadás terve közrejátszott a beszerezésben. Ezt a típust az Elsevierek műhelyének dolgozó Christoffel van Dyck metszette. Az igényes kiadást tekintve, Szenci a már meglévő és az új betűit gondosan válogatta össze. A Bibliában szereplő iniciálékát is ekkor használta először, valószínűleg kifejezetten erre az alkalomra szerevezve be azokat. (V. Ecsedy 1993: 290.)

Ötféle könyvdísz jelenik meg a könyvben, ez is bizonyítja, hogy a szedészáratok nem jelentettek gondot az ízléses tipográfiai elrendezésben. A Váradi Biblia 671. és 759. oldalán feltűnő könyvdísz megjelenik Misztótfalusi Kis Miklós 1698-as *Tripartitum*-kiadásának záródíszeként is.

A Váradi Biblia címlapjain két különböző nyomdászjelvény jelenik meg. Az első rész címlapján nyomdászjelként az iktári Bethlen család hatyús címere tűnik fel, utalva a kiadás fő patrónusára, id. Bethlen Istvánra. A második rész címlapján a neves hollandiai nyomdászdynasztiának, az Elseviereknek a nyomdászjele, talán utalásképpen arra, hogy hol tanulta a mesterségét. Hasonlóan mindkét jelvény megjelenik egy Szenci által 1650-ben kiadott szabálygyűjteményben is, azonos elgondolással (V. Ecsedy 1989: 126–145.).

A 17. század első felében megjelent magyar bibliakiadások tudatosan törekedtek arra, hogy a Vizsolyi Biblia megjelenése után a kötetek terjedelme és mérete egyre kisebb legyen. Tették ezt azért, hogy kevesebb kiadási költséggel számoljanak, valamint a könyv használhatósága is jobb legyen. Amíg a folio méretű kötetek gyakran négy-öt kilót is nyomtak, a kisebb méretű kiadványok lehetővé tették, hogy ne csak helyhez kötve lehessen őket olvasni, hanem kézre állóbb módon szolgáljanak. Annak, hogy a Váradi Biblia öreg formában jelent meg, a jobb olvashatóság gyakorlati oka mellett más indítéka is volt (Az öreg jelző *nagyot* is jelentett régen. Az öreg könyv megjelölésén nagy, általában ívrét formátumban megjelent könyvet kell érteni.) Szenci így ír erről a Biblia előszavában: „*Hogy pedig ilyen nagy formában nyomtattassék; az említett üdvözült öregebbik Gróf Bethlen Istvánnak, ez Typographiának és a Biblia nyomtatásának fő és első Patronusának testamentumában letett kívánsága volt, egyszersmind pedig a Tanítóknak [lelkészeknek] tetszése és az Eklézsiáknak is szüksége kívánta: mert Isten kegyelméből már némely Lelki tanítóknak példaadásuk által fel kezdetett vala csaknem minden nevezetesebb Eklézsiákban vétetődni a Bibliának közönséges helyen való olvasása és*

*magyarázása: hogy az hajlott idejű és szemek világában homályosodottabb Lelki tanítók is inkább elő mehessenek tisztokban, a nagyobb betűkkel való nyomás által. Ide járult a kisebb formában is kinyomtatásnak, Isten kívánt békességünket megadván jó reménysége.*" (2r.). Szavaiból kitűnik, hogy a Váradot és környékét átható puritanizmus szellemisége a gyakorlati kegyesség egyik legfontosabb célkitűzésévé tette az egyéni bibliaolvasást.

## **A Bibliák utóélete**

A Bibliák példányszámáról eltérő vélemények voltak. A kortárs Misztótfalusi szerint 1500 példányban kezdték nyomtatni, Bod Péter alig száz év elteltével már tízezer példányról tudott (Bod 1748: 153). Egyértemű a Bod Péter tévedése, hiszen egy ekkora terjedelmű könyv esetében a kor nyomdatechnikáját tekintve az 1500-as példányszám is soknak tűnhet. Az 1500-as példányszámot bizonyítja egy 1667 májusában kelt levél is: *„Az Apocryphusokban vagion niomtatva tizenkét arcus masfel ezer Exemplarnak kellett volna lenni, ha elkészülhetett volna”* (idézi Bányai – V. Ecsedy 2019: 10). A kiadó tervei között szerepelt az apokrif könyvek kinyomtatása is, de a papírhány és a körülmények nem engedték, hogy ez megvalósuljon, erre Szenci a Biblia előszavában is utal: *„Az Apocryphusoknak ki nem nyomtatása kételenség, nem szánt szándék: mivel sem idő, sem papiros, sem költség arra való nem volt, az Országnak is vilongásban lévén dolga, jobbnak íttetett, hogy a kétség nélkül való Szent Írás szem eleibe bocsáttassék a közönséges haszonért, mint sem véka alatt tartassék a kétségben forgó Apocryphus könyvekbeli históriáikért és emberi oktatásokért.”* Viszont jelzi, hogy amennyiben a körülmények és az anyagiak engedik, *„abban is nem lészen hátra-maradás”* (2r).

Ugyanerre az okra vezethető vissza feltételezhetően, hogy a Kolozsváron befejezett ószövetségi részhez Szenci nem nyomtatott elég címlapot. A korabeli nyomdatechnika alapján a könyvek címlapja, az előszó és a hibajegyzék készült el legutoljára. Az újszövetségi rész teljesen elkészült még Váradon, erre utalnak a címlapon szereplő impresszum-adatok, de az Ószövetség és az apokrif könyvek nyomtatását megzavarta az ostrom és a nyomda utaztatása. Bányai Réka és V. Ecsedy Judit fedezte fel nemrég, hogy az eredeti, Kolozsváron készült címlap mellett még öt, későbbi címlapváltozatot különböztethetünk meg a megmaradt példányok alapján (Bányai – V. Ecsedy 2019). Valószínű, hogy a kéziratos címlappal megmaradt példányok közül több nem a későbbi elhasználódás miatt kapott kézzel másolt címlapot, hanem azért, mert megvásárlói a nyomdától eleve hiányos példányt kaptak. Erre utalhat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található, debreceni provenienciájú példány, amelynek címlapját 1669 februárjában készítették (Raktári jelzete

RMK 3). A tiszántúli egyházközségek csak később, 1668-ban jutottak hozzá a Biblia példányaihoz, így érthető, miért készült el a debreceni címlap-másolat a következő év elején.

Ugyanezért maradhatott ki a 2002-es facsimile példányból a nyomdász előszava, a tartalomjegyzék és hibajegyzék: a kiadáshoz felhasznált példányokból is hiányzott, vagy azért, mert elveszett belőlük, vagy már eleve nem volt bennük a fent említett okok miatt.

A Váradi Biblia esetében a törökdúlás miatti politikai és gazdasági helyzetben a kötetek szétosztása és árusítása nem volt zavartalan. Szenci 1667-ben bekövetkezett halála után még 566 bekötetlen példányt vettek leltárba (Monok 2002: 377–378; V. Ecsedy 2002: 394–395). Nincsen arra nézve adat, hogy mely gyülekezetek jutottak hozzá a Bibliához. A Tiszántúli Egyházkerület, amelynek gyülekezetei anyagilag is támogatták a Biblia kiadását, csak később és nehézségek árán kapták meg a köteteket. Az egyházkerület jegyzőkönyvébe 1665-ben jegyzi be Nógrádi Mátyás, hogy „*az erdélyi fejedelem Urunkhoz expediálván két tanítót legatio dolgában pro bibliarum eductione, adtam flor. 14. denar 50*”. Három évvel később ugyanő írja, hogy „*a generalis dolgában járván Erdély országában 1668. heted magammal in flo. száz és 4 flo. den. 9. a bibliákat kihozván. [...] A száz forint és 4 s 90 költés volt akkor, mikor a bibliai exemplarokat kihoztuk; Mislei uram, Kisfalvi, Ónodi, Szabadszállási uramék és több, in summa hét személy voltunk [...] Urunknál. Az exemplarokat a seniorok a debreceni tanácsházban dividálták. Tiszteletes Comáromi uramnál vagyon a regestruma. [...] Bereg adott pro eductione bibliarum 18 frt 49 denárt.*” (Tóth 1894: I. 44–45.)

Az egyházközség vagyoneleltárai általában kevés esetben jegyezték fel a gyülekezet birtokában levő könyveket, azonban a Váradi Biblia sok esetben szerepel az összeírásokban, gyakran a szószéken említve. Ez is bizonyítja, hogy a gyülekezetek az alkalmatlan háborús idők dacára is szert tettek a Váradi Bibliára, amely aztán eszközévé lett a szószéki szolgálatnak. A magántulajdonban maradt példányok bejegyzései pedig azt mutatják, hogy a Bibliákat megbecsült örökségként kezelték.

### A Váradi Biblia újabb kiadásai

Id. Báthory Gábor dunamelléki református püspök (1755–1842) kezdeményezésére és gondozásában került újra sor a Váradi Biblia kiadására 1805-ben Pesten Trattner Mátyás költségével és betűjével. A kiadás „*a nagyváradi kiadásnak követésével*” készült, azonban a széljegyzeteket a szövegbe ágyazta a kiadó.

2002 augusztusában hasonmás kiadás készült a Balassi Kiadó gondozásában. Sajnos a kötetből kimaradt a nyomdász előszava, a tartalomjegyzék és

a hibajegyzék, mivel ez hiányzott a facsimiléhez felhasznált példányokból is. Másik gyengéje ennek a kiadásnak a kötése: egy 18. századi félbőr kötést utánoz, meglehetősen sovány kivitelben. Megérdemelt volna egy korhűbb, minőségibb borítót ez a munka. Ezt leszámítva ez a kiadás megadja az olvasónak azt az élményt, amit a Szenci Kertész Ábrahám műhelyében készült Szentírás évszázadokon keresztül nyújtott igényessége, esztétikus kivitelezése, magyarázatai, és nem utolsósorban Isten igéjének hordozása által.

## A Váradi Biblia és a modern kori belmisszió

A Váradi Biblia utóéletének kedves mozzanata az alábbi történet. A 19. század végének belmissziós vitáiban is említésre került ez a jeles bibliakiadás. 1897-ben Szabó Aladár a Kis Tükör című lapban figyelmeztette a keresztyén szülőket, hogy az esedékes katonai sorozások alkalmával adjanak a rekrutáknak egy Újszövetséget, a Budapestre kerülő újoncokat pedig küldjék a Keresztyén Ifjúsági Egyesült bibliaóráira. Száz Gerő kolozsvári esperes ezt a kérést egy, a császári és királyi közös hadügyminiszterhez, valamint a magyar királyi honvédelmi miniszterhez intézett előterjesztés formájában kifigurázta: *„a hadügyi kormányzat a négy és fél kilós Váradi Biblia-példányokat irányozzon elő a református újoncok számára (edzésnek, menetfelszerelési pluszterheknek, védőeszköznek és muszkariasztónak egyaránt jó lesz), vezettesse be számukra a zsoltáréneklést rezesbanda helyett. A rekruták a cselédekkel és konyhalányokkal együtt menjenek a szüzességi egyletbe.”* (Kovács 2021: 602).

## Hivatkozott irodalom

- Bányai Réka – V. Ecsedy Judit (2019). A Váradi Biblia címlapvariánsai. Budapest–Marosvásárhely: Országos Széchényi Könyvtár – Teleki Téka Alapítvány
- Bod Péter (1748). A Szent Bibliának históriája. Szében
- Bunyitay Vince (1935). A váradi püspökök a száműzetés s az újraalapítás korában (1566–1780). Debrecen
- Csernák Béla (1934). A református egyház Nagyváradon 1557–1660. Nagyvárad.
- V. Ecsedy Judit (1989). Az Elsevirek nyomdászjegye Magyarországon. Magyar Könyvszemle 126–145.
- V. Ecsedy Judit (1989). Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai. Magyar Könyvszemle. 20–47.
- V. Ecsedy Judit (2002). Egy erdélyi könyvnyomtatóműhely 1667-ben, Szenci Kertész Ábrahám tipográfiája hagyatéki leltára tükrében. In Deé Nagy Anikó, Spielmann Mihály–Vakarcs Szilárd (szerk.) Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának a 200-ik évfordulójára 1802–2002. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 380–400.

- V. Ecsedy Judit (1993). „A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradi typorgáfíája.” Budapest: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993. 289–322.
- Eineder, Georg (1960). *The Acienc Papermills of the former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks*. Hilversum-Holland.
- Fekete Csaba (1999) Napban lött eclipsis után. *Könyv és könyvtár* 21. 205–231.
- Ferenczi Ilona (1997) (szerk.). *Graduale Ráday saeculi XVII*. Ed. *Musicalia Danubiana* 16. Bp.
- Herepei János (1966). *Szenczi Kertész Ábrahám. Adattár II*. Szeged.
- Hermán M. János (2018). *Jegyzetek Szenczi Kertész Ábrahámról, a Váradi Bibliáról és teológiai jellegű kiadványairól*. In *Reformáció 500 A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*, Nagyvárad–Komárom: Partiumi Keresztény Egyetem, Partium Kiadó, Selye János Egyetem Calvin J. Teológiai Akadémia, 13–58.
- Kovács Kálmán Árpád (2021). *A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)* In *A reformáció öröksége. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek* 25. Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 586–603.
- Kurta József (2002). *A Váradi Biblia története*. Nagyvárad: Királyhágómelléki Református Egyházkerület.
- Lampe, F. Adolpho (1728) (szerk.). *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Utrecht.
- Major Huba Zsolt (1977). *A Váradi Református Főiskola története*. Kézirat. Várad.
- Misztótfalusi Kis Miklós (1902). *Mentsége*. Kolozsvár.
- Molnár J. (é. n.) *Misztótfalusi Kis Miklós*. Budapest–Berlin.
- Monok István (1996). *A Rákóczi-család könyvtárai*. Szeged.
- Monok István (2002). *Szenczi Kertész Ábrahám kereskedői könyvkészlete halálakor*. In *Deé Nagy Anikó – Spielmann Mihály – Vakarcs Szilárd (szerk.) Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának a 200-ik évfordulójára 1802–2002*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 342–360.
- Petróczi Éva – Péntes Tiborc Szabolcs (2009). *Új szempontok a Váradi Biblia kutatásához*. In *Heltai János (szerk.): Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban. Az Országos Széchényi Könyvtárban a Biblia Sacra Hungarica, a könyv, „mely örök életet ad” (2008. 11. 21. – 2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*. Budapest: Argumentum, 147–159.
- Petróczi Éva (2006). *A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában*. Puritania. Budapest: Universitas Kiadó, 94–100.
- Régi magyarországi nyomtatványok [RMNy] 1971–2012. 1–4. kötet Heltai János – Pavercsik Ilona – Perger Péter – P. Vásárhelyi Judit – V. Ecsedy Judit (szerk.) Budapest: Akadémiai Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár.



- Sipos Gábor (1991). A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. Szeged: Scriptum Kft.
- Szabó András (2002). A Várad-i Biblia két korszak határán. In Szent Biblia Várad-Kolozsvár, 1660–1661. hasonmás kiadás, Balassi Kiadó, Budapest, 2002, 9–11.
- Szalárdi János (1853). Siralmas magyar krónikája. Pest.
- Tonk Sándor (1998) (szerk.). Árva Bethlen Kata. Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület.
- Tóth Sámuel (1894). Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez. Debrecen. I.